

De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945

Willem F. van Breen †

De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940 - 1945

Ontstaan, opkomst en ondergang

WalburgPers

1e druk: 2004

2e druk: 2015

© 2004 de erven van W.F. van Breen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Lauwers-C, Nijmegen

Ontwerp binnenwerk: Zetterij van Dam, Utrecht

ISBN 9789462490444

NUR 689

Dit boek draag ik op aan die circa 50.000 jonge arbeidersmannen die in de periode van 1942 tot en met 1945 gedurende vijf en een halve maand onder het juk van de Nederlandsche Arbeidsdienst de dagelijkse propagandistische druk van het nationaal-socialisme hebben doorstaan.

Inhoud

Een woord vooraf	13
I Over dit boek	17
§ 1 Opzet van dit boek	17
§ 2 Arbeidsdienstvormen	19
§ 3 Andere landen	20
§ 4 Nederlandse situatie	21
§ 5 Na de oorlog	23
II Het ontstaan van de Opbouwdienst op 17 juli 1940	27
§ 1 Kennismaking met dr. Arthur Seyss-Inquart	27
§ 2 De Opbouwdienst	29
§ 3 Aan de slag	34
§ 4 Apolitieke vaderlandsliefde	36
§ 5 Duitse visie	40
§ 6 De NSB	41
III Start van de Opbouwdienst	45
§ 1 Waar leger je 60.000 man	45
§ 2 Kampen	47
§ 3 De dagelijkse gang van zaken	48
§ 4 Ontwikkeling	49
§ 5 Arbeid	52
§ 6 Illegale activiteiten	53
§ 7 Vaderlandsliefde en -plicht	55
IV Overgang OD naar NAD	57
§ 1 Opheffing Opbouwdienst	57
§ 2 Oprichting Nederlandsche Arbeidsdienst	60
§ 3 Personeel OD naar NAD	61
§ 4 Lesbrieven NAD	63
§ 5 Koenraad	67
§ 6 Het Wilhelmus-incident	69

V	Organisatie	73
	§ 1 Organiseren en reorganiseren	73
	§ 2 Orde	81
	§ 3 Demonstraties verboden	83
VI	De mars en finish van Breunese	87
	§ 1 De Vierdaagse	87
	§ 2 Taken Commandant en arbeidsman	90
	§ 3 Nederlandse reactie op de NAD	92
	§ 4 Germaanse groet	94
	§ 5 Dreigementen op de 10 ^e mei 1941	95
	§ 6 Breunese anti-bolsjewist	96
	§ 7 Strijd tegen het bolsjewisme	99
	§ 8 Voorbereiding val Breunese	100
	§ 9 Ontslag Breunese	103
	§ 10 Nog een ontslag	103
VII	Commandowisseling	107
	§ 1 L.A.C. de Bock	107
	§ 2 Aanstelling nieuwe Commandant	109
	§ 3 Chef Staf Evert Ekker	110
	§ 4 'Feest' op verjaardag Commandant	113
	§ 5 Strenge regels en ziekelijk perfectionisme	114
	§ 6 Begroting 1942	119
VIII	Het arbeidsdienstplichtbesluit	123
	§ 1 De dienstplicht wordt een feit	123
	§ 2 Nationaal-socialistische werving	127
	§ 3 Oordeel Nederlandse volk	130
	§ 4 Uitvoering besluit	131
IX	Nationaal-socialistische vorming en propaganda	139
	§ 1 Democratie heeft afgedaan	139
	§ 2 Ick Dien	140
	§ 3 De Pulchri-rede van Mussert	143
	§ 4 Taalpurisme	148
	§ 5 Winterhulp	150
X	De Arbeidsdienst in 1942	153
	§ 1 Intrige onder Ekker	153
	§ 2 De illegale strijd bij de Staf	154

---

§ 3	Hoe dacht het volk over de NAD?	166
§ 4	Zedelijk verval	172
§ 5	Honger bij de NAD	173
§ 6	Rantsoenen	175
§ 7	Trouw aan Seyss-Inquart	177
XI	Kerken en NAD	179
§ 1	Geen geestelijke verzorging	179
§ 2	Illegaal vlugschrift en episcopaat	181
§ 3	Indirecte dienstweigering	188
XII	De vorm en inhoud tekent zich af	197
§ 1	Koenraad in de prijzen	197
§ 2	Joden niet gewenst	198
§ 3	Verhouding met de burgers	199
§ 4	NAD functioneert	200
§ 5	Ontslag Ekker	205
§ 6	Een nieuwe Chef Staf: W.A. Almekinders	209
§ 7	De intrige gaat door	211
§ 8	Braunschweig	212
§ 9	Andere pijlen op de boog	213
§ 10	Duidelijk standpunt Almekinders	215
XIII	Ontwikkelingen NAD	217
§ 1	Fascistische invloed	217
§ 2	Leeuwarden	219
§ 3	64 kampen	224
§ 4	Censuur	227
§ 5	Nieuw standpunt bisschoppen	233
§ 6	Selectie kader	234
XIV	Scheiding der geesten	237
§ 1	Germaanse groet	237
§ 2	Meedoen of afhaken	244
XV	Het oogsten en het Oosten	257
§ 1	Arbeidsmannen oogsten	257
§ 2	NAD in het Oosten	262
§ 3	Het eerste Oostkorps	264
§ 4	Nog een Oostkorps	270
§ 5	Semi-militaire taken	274

§ 6	Vrijwilliger en materiaal	275
§ 7	Bewapening arbeidsmannen	277
§ 8	Contact met Poolse vrouwen	280
§ 9	Kolonisatie van 'Oostland'	281
§ 10	Nog een Oost-inzet	283
XVI	Sneuelen en begraven	285
§ 1	Een officieel verslag	285
§ 2	Begrafenis	287
§ 3	Annulering Oostkorps	292
XVII	Het einde van de NAD nadert	303
§ 1	Het laatste (half)volle jaar	303
§ 2	Duidelijke stellingname	305
§ 3	Invasiegevaar	310
§ 4	Nederlandse Hulpdienst	313
§ 5	Noord-Oost-polder	317
XVIII	De ondergang	321
§ 1	Evacuatie west- en oostwaarts	321
§ 2	Nieuwe lichtung	322
§ 3	Einde Nederlandsche Arbeidsdienst	323
§ 4	Dolle Dinsdag	328
§ 5	Medische dienst	333
§ 6	Hongervrijwilligers	335
§ 7	Gevlucht en gesnapt	336
§ 8	De laatste troef	338
IXX	De top van de NAD gezuiverd	341
§ 1	De schuldigen	341
§ 2	Hoe werd die top gezuiverd?	344
§ 3	Getuige kardinaal J. de Jong	346
Aanhangsel 1 – Zeven processen		349
§ 1	Het proces J.J. Schrieke	349
§ 2	Het proces J.N. Breunese	352
§ 3	Het proces L.A.C. de Bock	360
§ 4	Het proces Evert Ekker	364
§ 5	Het proces W.A. Almekinders	368
§ 6	Het proces J.G. Milo	371
§ 7	Het proces H.A.W. van den Heuvel	374

---

§ 8 De rest van het stel	376
Aanhangsel 2 – Egodocumenten	379
Willem van Breen	379
Mijn oproep	379
Mijn opkomst in werkelijke dienst nr. 1.	380
De aankomst	381
De regels	383
De kamer	384
De eetzaal	386
Voedsel	389
Zondag	391
Examen	392
Naar huis	394
Bezoek	395
Verslag bezoek	396
Kabinet voor Straf- en Tuchtzaken	396
De Commandant is jarig	397
Aanmaning	398
De leiding	399
Duitse oefening	400
Exercitie en training	401
Veldoefening	401
Strontkuil	404
Ziek	406
Hygiëne	409
Het werk	411
Mein Kampf	412
Aardappels rooien	412
Prestatieloon	417
Verlof	418
Lucifer	418
Begravenis	420
Het hoofdkwartier	421
Naar huis	425
Lotgenoten	426
I B. Bronke	426
II J.J. van Nistelrooij	431
III H.P. Schoenmaker	434
IV W.F. van Riet	435
V H. Hoed	436

VI A.P. den Reijer	438
Voorman A. van Abbe	441
Slot	450
Aanhangsel 3	453
Lijst van Nederlandse en Duitse afkortingen	453
Aanhangsel 4	459
Literatuurlijst	459
Geraadpleegde archieven	463
Fotoverantwoording	464
Documentenverantwoording	464
Aanhangsel 5	465
Personenregister	465
Epiloog	469

Woord vooraf

Nadat ik in *De laatste winter* al diverse herinneringen aan het verblijf als dienstplichtige in de Nederlandsche Arbeidsdienst had opgetekend, groeide bij mij de behoefte meer te weten te komen over de achtergrond van de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD), zijn organisatie, maar vooral over zijn leiders. Welke bedoelingen hadden de Duitsers met de omvorming van de Opbouwdienst naar een Arbeidsdienst naar Duits voorbeeld? Was het alleen maar om jonge mannen te verplichten zich een half jaar in dienst te stellen van eigen land en volk of koesterden zij stiekeme wensen inzake de nationaal-socialistische opvoeding van de Nederlandse jeugd via indoctrinatie? Lag het in hun bedoeling om – zoals het geval was bij de Duitse Reichs Arbeitsdienst (RAD) – arbeidsmannen na hun arbeidsdiensttijd in te zetten in een leger? Bestonden er plannen om mij en die tienduizenden andere arbeidsmannen te misbruiken voor de Duitse strijd tegen geallieerde legers? De zuivere militaire opleiding zonder geweer die wij kregen, had daar alle schijn van. Wij werden gedrild met een schop in plaats van een geweer en schietlessen vergden in geval van nood vermoedelijk niet meer tijd dan enkele weken. Naast het eigenlijke arbeidsdienstwerk zoals hei ontginnen en aardappels rooien kregen we exercitie en velddienst. We liepen in het donkergroen geverfde oude Nederlandse legeruniform en we leerden marcheren en paraderen naar Duitse trant. We werden getraind in de bij Duitsers zo geliefde ‘ganzenpas’, een compacte manier van marcheren waarbij tussen jouw rug en de borst van je achterman nauwelijks een handbreedte ruimte lag. Naast de Nederlandse vlag werd bij het ochtendappèl de Duitse gehesen. Tijdens mijn dienstplichttijd¹ in de tweede helft van 1943 stelden de Duitsers de Germaanse groet verplicht voor het kader. Het ergste van al waren de lessen en propagandafilms die uitsluitend gericht waren op een massale bekering tot het nationaal-socialisme, of werving voor de Germaanse ss en verbreiding van rassenhaat.

Na 60 jaar wilde ik meer weten van die Arbeidsdienst en zocht naar publicaties, studies en dergelijke. Er bleek echter weinig of geen lectuur te bestaan die beantwoordde aan dit verlangen. Het bevreedde mij dat nooit eerder deze toch niet onbelangrijke episode uit de Tweede Wereldoorlog was beschreven. Een contact

---

¹ Iedere achttienjarige jongen kreeg vanaf 1942 een oproep om zes maanden in de Nederlandsche Arbeidsdienst zijn dienstplicht te vervullen.

met het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) zette mij op het spoor van het bestaan van dossiers die voor iedereen vrij toegankelijk zijn. Een vroege trein bracht mij in december 2001 vanuit Brabant naar mijn geboortestad Amsterdam voor een kennismaking met deze NAD-dossiers. Het geraadpleegde register bewees het bestaan van een dusdanige hoeveelheid bruine archiefdozen vol met dunne, half transparante en soms nauwelijks leesbare carbonkopietjes, dat mij tijdelijk de moed in de schoenen zonk. Dat ik toch ben gaan lezen was het gevolg van een nieuwsgierigheid die ik, nu ik hier toch eenmaal was, die dag slechts voor een uiterst gering deel kon bevredigen. Op die regenachtige donkere decemberdag werd ik gepakt door de historie waarvan ikzelf wezenlijk deel had uit gemaakt: namen, herkenbare situaties, maar vooral het overal in doordringende nationaal-socialistische gedachtegoed. Opkomende boosheid, ja soms haat ontstond jegens de personen die uit de dossiers naar voren kwamen. Mijn lezen kreeg in de loop van die eerste speurdag een andere lading, een ander doel. Voorzien van aantekeningen en kopieën besloot ik in de trein terug naar Brabant om net zo vaak terug te keren naar het gastvrije NIOD tot ik alle betreffende archiefdozen had doorgelezen. In de zomer van 2002 informeerde ik naar dossiers waarin de naoorlogse processen zaten van kopstukken uit de NAD. Het Nationaal Archief in Den Haag bleek over die dossiers te beschikken. Onder speciale voorwaarden mocht ik ze lezen en eventueel kopiëren en aantekeningen maken. Tenslotte bleek het Instituut voor Militaire Geschiedenis, eveneens gevestigd in Den Haag, ook over onmisbare gegevens betreffende de Arbeidsdienst te beschikken. De stap naar het besluit om een boek te schrijven over de NAD, waarin al die gegevens waren verwerkt, was niet groot meer; de verwezenlijking daarvan vergde heel wat schreden.

Bij het samenstellen en ordenen van de gegevens heb ik in de beginfase gewaardeerd advies gekregen van prof. dr. P. Romijn van het NIOD, die een allereerste opzet van dit boek becommentarieerde. Mijn vriend en bataljonsgenoot de historicus drs. A.P. Witlox beoordeelde een volgende meer volledige versie en voorzag die van voor mij zeer steekhoudende en op weg helpende opmerkingen. Tenslotte heeft dr. J.A. de Moor, wetenschappelijk medewerker van het Instituut voor Militaire Geschiedenis, op mijn verzoek het eindresultaat gelezen en van zijn gewaardeerd commentaar voorzien. Aan de hand van zijn adviezen ben ik tot de vorm gekomen waarin ik het manuscript de Walburg Pers kon aanbieden. De laatste maar zeker niet de minste hulp kreeg ik van mijn vriend en dorpsgenoot de neerlandicus Ton Smulders. Zijn deskundige soms subtiële correcties hebben wezenlijk bijgedragen aan de leesbaarheid van mijn boek. Hoewel ik tot het laatst toe ben blijven sleutelen aan de tekst bleef hij bereid elke keer opnieuw zijn oordeel te geven, aan mij de keuze latend om op zijn voorstellen al dan niet in te gaan. Zijn mededeling dat er nog nooit een geheel foutloos boek is verschenen was voor mij geruststellend. Nu ik met het schrijven van dit voorwoord praktisch aan het einde ben gekomen van dit boek, bekruipt mij steeds regelmatig het gevoel dat het nog

niet af is. Telkens weer voeg ik bij herlezing kleine feitjes toe of plaats een extra voetnoot. Ton Smulders, aan wie ik mijn aarzeling om het manuscript af te sluiten vertelde, deed mij definitief de knoop doorhakken met de opmerking dat Herman de Man onder zijn manuscripten steevast schreef: ‘nog niet’, waarmee hij blijk gaf van een nooit eindigende worsteling. Mijn aarzeling blijft, maar ik verkeer in goed gezelschap.

Hilvarenbeek, 1 april 2004
Willem F. van Breen

I Over dit boek

§ 1 Opzet van dit boek

De Nederlandsche Arbeidsdienst (hierna te noemen NAD), die voortvloeide uit de vrij direct na de capitulatie in 1940, opgerichte Opbouwdienst (hierna te noemen OD), is als belangrijk facet van de oorlogsgeschiedenis na de oorlog wat onderbelicht gebleven. In diverse delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden* van dr. L. de Jong¹, staat een overzicht van de OD en de NAD waarmee belangrijke feiten zijn vast gelegd. Ervaringen van de arbeidsmannen zelf zijn hier overigens niet te vinden. Dat is begrijpelijk want De Jong zelf is nooit in de Arbeidsdienst geweest en kon dus niet teruggrijpen op eigen ervaringen. Zover ik weet en zover als mijn naspeuringen op internet hebben opgeleverd, blijkt er nooit eerder een onderzoek te zijn gedaan dat speciaal gericht was op de organisatie, de achtergrond van de Nederlandsche Arbeidsdienst en het dagelijkse reilen en zeilen. Hoe gingen kaderleden met elkaar en met de arbeidsman om en waarom is de Arbeidsdienst, zoals Seyss-Inquart in 1944 zelf toegaf, in Nederland uiteindelijk mislukt? Pogingen om de Arbeidsdienst toen nog naar zijn straffe hand te zetten, faalden. Een relatief klein deel van deze organisatie bleef hem en de Duitse zaak echter trouw tot aan het bittere einde.

Het totaal in een goede, zo mogelijk thematische, volgorde zetten om het tot een lezenswaardig geheel te formeren, is niet alleen een lastige, maar ook en misschien juist wel daardoor, een aangename bezigheid geweest. Zo veel mogelijk heb ik een chronologische volgorde toegepast maar waar dat noodzakelijk was, is een onderwerp thematisch behandeld. Totaal negentien hoofdstukken, onderverdeeld in paragrafen, moeten het naslaan naar een bepaald onderwerp vergemakkelijken. De volledige letterlijke teksten van een aantal documenten of delen daarvan heb ik cursief en tussen aanhalingstekens geplaatst. Omwille van de authenticiteit heb ik de toenmalige spelling gehandhaafd. De woordkeus uit die tijd is mede bepalend voor het juiste begrip. In vijf genummerde aanhangsels voeg ik bijzonderheden toe, waaronder een egodocument gebaseerd op mijn eigen herinneringen aan die zes maanden diensttijd in 1943 en de verhalen van zes andere 18-jarigen die elk hun eigen belevenissen en herinneringen hadden als dienstplichtige arbeidsman. Num-

---

1 Zie de lijst met geraadpleegde werken in Aanhangsel 4.

mer 7 was een nationaal-socialistische Voorman die zich vrijwillig had aangemeld voor werk achter het Oostfront en wiens brieven naar huis verzeild zijn geraakt in de dossiers van het NIOD. Ook als aanhangsel besteed ik aandacht aan het verloop van de processen, die na de oorlog zijn gevoerd rond een aantal kopstukken uit de Arbeidsdienst. Met een epiloog besluit ik mijn verhaal.

Dossiers en andere bronnen

Er bestaat een niet geheel compleet dossier over de organisatie en het functioneren van de OD en NAD in het archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam. Tegen het einde van de oorlog zijn er waarschijnlijk veel NAD-dossiers vernietigd, vooral in de afzonderlijke kampen. Als basisgegeven heb ik bij het NIOD gebruik kunnen maken van een uniek document, waarin vlak na de oorlog, ten behoeve van de Procureur van het Bijzondere Gerechtshof in Amsterdam, veel feiten zijn gerubriceerd. Slechts veertien bladzijden lijken voor de periode van vier jaar, waarin de OD en vervolgens de NAD hebben bestaan, niet veel. Het stuk heeft mij toch enig houvast gegeven; een leidraad met behulp waarvan ik andere gevonden feiten kon indelen. Ook in het Nationaal Archief (NA) en het Instituut voor Militaire Geschiedenis (IMG), beide in Den Haag, rusten dossiers met gegevens over de NAD. Het eerstgenoemde archief verschaftte mij inzage in de zuiveringsprocessen die na de oorlog zijn gevoerd. Het dossier van het IMG bevatte een verrassend uitgebreid verslag over de door mij wel vermoede, maar totnogtoe niet bekende illegaliteit bij de Staf van de NAD. Daarnaast ontleende ik aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda en aan een aantal gemeenten gegevens die stuk voor stuk bouwstenen vormden voor het verhaal van de NAD. Ten slotte verschaftte het Genealogisch Instituut mij de nodige gegevens om dossiers van stafleden te vinden. Tijdrendend speurwerk via internet en telefoonboeken naar in de dossiers genoemde personen bracht mij soms naar het buitenland, tot aan Australië toe. E-mail bleek daarvoor een prachtig medium. In sommige gevallen leverde dat persoonlijke gegevens op, in andere gevallen liep het spoor dood. Een wellicht wat droge uiteenrafeling van de organisatie van de NAD, heb ik met behulp van een wat vlottere tekst dan de schrijvers gebruikten in de brieven uit die tijd, leesbaarder proberen te maken. Kleine maar volgens mij sfeerbepalende anekdotische feiten die ik vond en die soms veel vertellen over de schrijvers van de brieven, zal ik zeker vermelden. Daarnaast geef ik de belangrijke correspondentie weer tussen de commandant en zijn ondergeschikten en omgekeerd. Ook maatregelen die de leiding trof ten aanzien van de organisatie en bewijzen voor evidente nazificatie-tendenties, geef ik een plaats in dit boek. Zelfs minder belangrijke feiten en feitjes zal ik, voor zover ze passen in het totaal, toch vermelden indien ze het verhaal lezenswaardiger en/of aantrekkelijker maken. Ook beschrijf ik het standpunt van de kerken tegenover de NAD en wat de illegale pers, als tegenhanger van de gecensureer-

de pers, vond van en schreef over de Arbeidsdienst. Zeker waar tegenstanders in een vlugschrift zich rechtstreeks wendden tot het kader. Uiteraard heb ik keuzes moeten maken. Daarbij heb ik getracht het kaf van het koren te scheiden; een toepasselijke beeldspraak gezien het feit, dat de Arbeidsman, ter verheerlijking van zijn arbeid, als symbool twee gekruiste korenaren links en rechts op zijn kraag droeg.

Mijn eigen herinneringen aan die zes maanden van juni tot en met december 1943 roepen nog steeds, op z'n zachtst gezegd, een gevoel van onbehagen bij mij op. Het is voor mij een verrassend avontuur geweest om via de dossiers de organisatie en de mensen daarachter te doen herleven. Beter dan toen als eenvoudige arbeidsman zie ik nu het verband tussen oorzaak en gevolg. De jaren vervagen de herinnering; de dossiers poetsen die weer op. Mij intrigeerde hoe die organisatie, waar ik ongeveer zes maanden deel van uit heb moeten maken, in elkaar zat. Wie leidde en wie had feitelijk de touwtjes in handen, dus wie gaf de bevelen? Wie was verantwoordelijk voor het toelaten van nationaal-socialistische propaganda en werving voor de Oostkorpsen en de Waffen ss? Terwijl de Duitsers aanvankelijk toch stelden dat zowel de Opbouwdienst als de Nederlandsche Arbeidsdienst een zuiver Nederlandse aangelegenheid vormde?

§ 2 Arbeidsdienstvormen

Het nationaal-socialisme in Duitsland heeft de Arbeidsdienst als begrip niet uitgevonden. Geschiedkundig gesproken is het dan ook onjuist het begrip 'Arbeidsdienst' exclusief te relateren aan deze ideologie. Tijdens de Eerste Wereldoorlog al voerden de Duitsers in 1916 in het bezette België een verplichte Arbeidsdienst in voor mannen van 14 tot 60 jaar. Zij werden ingezet achter het front of gedeporteerd naar Duitsland, waar zij werk moesten verrichten voor de Duitse oorlogsmachine. Later verplichtten de Duitsers zelfs ook Belgische vrouwen hun bijdrage daaraan te geven. Om vluchtpogingen van Belgen naar Nederland en smokkel te voorkomen, plaatsten de Duitsers een enorm hekwerk langs de hele Nederlandse grens. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitsers in België de Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen in het leven geroepen. De naam geeft al aan dat die Arbeidsdienst niet dwingend opgelegd werd. Vanaf 1 januari 1942 was dat in Nederland wel het geval. In Duitsland zelf was de – vrijwillige – Arbeidsdienst in 1932 al ingesteld door Von Hindenburg, die op dat moment Rijkspresident was van het toen nog echt democratische Duitsland. Dat is dus nog voor Adolf Hitler in januari 1933 Rijkskanselier werd. Pas in 1939 stelde de Duitse regering de Reichsarbeitsdienst onder leiding van Konstantin Hierl² verplicht voor jongerenorganisaties. Alle jongerenor-

2 Konstantin Hierl was een oud beroepsmilitair en leider van de Reichsarbeitsdienst. Hij had de rang van Reichsarbeitsführer.

ganisaties gingen op in de Hitler-Jugend. Vanaf het tiende jaar werd elk kind daarin verplicht opgenomen. De Duitse regering had op deze manier de mogelijkheid om de jeugd een nationaal-socialistische opvoeding te geven. De jongens bleven daar tot hun achttiende jaar lid van. Daarna kwamen ze in de Reichsarbeitsdienst (RAD) tot ze tenslotte werden opgenomen in het leger. De meisjes, die vanaf hun veertiende jaar lid werden van de Bund Deutscher Mädel (BDM), werden eveneens tussen hun achttiende en vijfentwintigste jaar opgenomen in de RAD. In 1939 waren er al 200.000 jongens en 100.000 meisjes verplicht aan de RAD verbonden (geweest). In geen enkel ander land waar de Arbeidsdienst verplicht werd, zijn vrouwen onderworpen aan die plicht, met uitzondering van de hierboven genoemde Belgische vrouwen tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Van een nationaal-socialistische regering was vóór 1933 in Duitsland uiteraard nog geen sprake. Hitler, die met zijn aanhangers in de nationaal-socialistische beweging onder andere de arbeid verheerlijkte, gaf aan het begrip ‘Arbeidsdienst’ een nationaal-socialistische inhoud. Gezien deze feiten moeten Hitler en de zijnen, bij het maken van de oorlogsplannen om onder andere Nederland binnen te vallen, al wel geweten hebben wat zij moesten en wilden doen met het overwonnen vijandelijke leger. De Reichs Arbeitsdienst (RAD) gold daarbij als voorbeeld voor de latere Nederlandsche Arbeidsdienst. Heel goed is toen al begrepen dat alleen een geleidelijk invoeringsproces kans van slagen had. Het relatief kort in krijgsgevangenschap houden van de soldaten onder slechte omstandigheden en de oprichting van de OD onder Nederlandse leiding met een zuiver Nederlands doel, moeten wel vooraf gepland zijn. Het langzaam indoctrineren van de leden van de OD en NAD met de nationaal-socialistische leer, is lang tevoren al beoogd. Er zijn aanwijzingen dat de Duitsers, voor zij in mei 1940 Nederland binnen vielen, zelfs al de eerste commandant op het oog hadden. Via de Arbeidsdienst zou de jeugd van het Nederlandse volk overtuigd moeten worden van het nationaal-socialisme. Nederland zou niet meer dan een ondergeschikte deelstaat geworden zijn van het Groot-Duitse Rijk als Duitsland de oorlog gewonnen had.

§ 3 Andere landen

Maar niet alleen in Duitsland ontstond de Arbeidsdienst. Ook vele andere landen bedachten na de Eerste Wereldoorlog een manier om hun jeugd gedurende een beperkte tijd te verplichten zich in dienst te stellen van de gemeenschap. Het doel was tweeledig: het tegengaan van de enorme werkloosheid onder de jeugd in de hele westerse wereld en het vormen en opvoeden van die jeugdigen tot volwaardige leden van de maatschappij. Duitsland schiep er nog een derde doel bij namelijk het voorbereiden van de jonge mannen op deelname aan de Duitse weermacht door harde trainingen en exercitie. In Oostenrijk stichtten enkele jeugdige werklozen in

1932 onder leiding van een oud-hoofdofficier een kamp in de buurt van Wenen dat snel uitbreiding kreeg op andere plaatsen in het land. Ook in Zwitserland, waar reeds in 1920 over een Arbeidsdienst werd gesproken, startte de regering in 1933 een kamp voor jeugdige werklozen. In mei 1940, kort voor Italië aan de zijde van Duitsland zich aan een oorlog waagde, stelde de Italiaanse regering voor om alle mannen tussen de 19 en 70 jaar die niet in het leger dienst deden te verplichten werk in dienst van de Staat te verrichten. Frankrijk en ook België maakten plannen om jeugdigen gedurende een bepaalde tijd werk te laten verrichten in dienst van de gemeenschap. Noorwegen kondigde eveneens een arbeidsdienstplicht af, die begon met de oproep van 18.000 jonge mannen van twintig jaar. President Roosevelt van Amerika, die met zes miljoen werkloze jongeren te kampen had, gaf in 1932 tien miljoen dollar steun aan de oprichting van een vrijwillige Arbeidsdienst: het Civilian Conservation Corps (CCC). In zeer korte tijd ontstonden er 1.500 kampen voor de toestromende vrijwilligers. Binnen twee jaar verdubbelde het aantal kampen en steeg het aantal vrijwilligers tot 300.000. Maar Bulgarije gaat toch met de twijfelachtige eer strijken de Arbeidsdienst in eigen land als eerste verplicht te hebben gesteld. Twee jaar na de eerste wereldoorlog was het land de ineenstorting nabij omdat er onvoldoende reserves aanwezig waren. In 1920 werden alle jonge mannen verplicht één jaar te werken in dienst van de Staat, zonder daarvoor een vergoeding te krijgen.

§ 4 Nederlandse situatie

Anton Mussert en Kees van Geelkerken hadden in het oprichtingsprogramma van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) op 14 december 1931 al de wens geuit dat er voor jongeren een verplicht arbeidsjaar zou worden ingevoerd. Later in 1939 ontstonden er weer plannen om te komen tot een Arbeidsdienst met het doel de werkloosheid te bestrijden en de jeugd te indoctrineren. De Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel³ (NMNH), onder voorzitterschap van L. Neher, was met een voorstel gekomen voor een ‘*burgerdienstplicht voor Jongeren*’. Die dienstplicht moest de jeugd orde, discipline, regelmaat en gemeenschapszin bijbrengen en zou vijf en een halve maand gaan duren. Opmerkelijk is dat in de oorlog de NAD dezelfde periode aanhield voor de dienstplicht. Ook meisjes zouden gedurende een zelfde tijd verplicht onderricht moeten krijgen in huishoudelijke werkzaamheden, zoals koken en wassen, eenvoudige huishoudadministratie, luchtbescherming en eerste hulp. Deze laatste twee lessen duiden op de oorlogsdreiging, die al enige tijd in de lucht hing. Het voorstel van Neher haalde het niet in de alge-

3 In 1777 opgericht als onderdeel van de vereniging *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*.

mene vergadering van de NMNH van 23 en 24 juni 1939. Maar de vergaderende leden vonden wel dat er een noodzaak was om bijzondere maatregelen te nemen ter bestrijding van de werkloosheid. Zij stonden daarin niet alleen. Ook de ‘Nationale Vereniging tegen de Werkloosheid’ stelde zichzelf en anderen de vraag in hoeverre je jongere werklozen kon verplichten, deel te nemen aan een Arbeidsdienst. In een debat in de Tweede Kamer stemden drie partijen voor: de Liberale Partij (dr. Vos), de NSB (Woudenberg) en de Vrijzinnig Democraten (P.J. Oud). Ook vele kranten zoals De Telegraaf, de Volkskrant, de Maasbode en de Rotterdammer gaven blijk van een positieve instelling ten opzichte van een Arbeidsdienst.

De Waag van 7 december 1939, een in 1937 verschenen nationaal-socialistisch weekblad – geredigeerd door ir. Wigtersma⁴ en prof. Hessing – besteedt in het artikel ‘*De Culturele Beteekenis van den Arbeidsdienst*’ veel aandacht aan de arbeid, met name de handenarbeid. ‘*Het is een eer en deugd te arbeiden, ook met de handen*’ stellen zij en vervolgen: ‘*De Nederlandsche jeugd dient een groot leger te worden van arbeids-soldaten, niet een horde van werklozen of-ook-wel-wat-werken-te-bate-van-een-groter-comfort. Zij moet leeren strijden en offeren. Maar daarvoor in de plaats moet zij ook de wetenschap hebben, dat haar arbeid geëerd wordt*’.

Uit mijn eigen herinnering weet ik dat de gemeente Amsterdam mijn vader, die zich in die tijd toch niet meer tot de jongste werklozen kon rekenen, in de tweede helft van de jaren dertig verplichtte om als werkloze deel te nemen aan het werkverschaffend project ‘Het Bosplan’. Duizenden Amsterdamse werkloze hand- en hoofdarbeiders hebben met de schop in de hand dit Bosplan gerealiseerd. De regering keek niet naar opleiding of beroep. Werkloos was werkloos en de werkverschaffing diende het enige doel: de werkloze arbeider aan wat voor werk dan ook te helpen. Als levend groen bewijs ligt sinds de jaren dertig vlak bij Schiphol het Amsterdamse bos. Een soort hoofdstedelijke verplichte Arbeidsdienst dus. Slechts weinigen die daar nu dankbaar gebruik van maken, zullen zich realiseren hoe dat bos tot stand is gekomen. Ook de Bosbaan, waar roeiverenigingen nu nog steeds roeiwedstrijden houden, is met veel mankracht tot stand gebracht. Een Arbeidsdienst zou je kunnen zeggen, waarbij het werk, spitten in de grond, voor iedereen gelijk was. Ook werd de Dienst Uitvoering Werken opgericht (DUW) om voornamelijk werkloze Rotterdammers en Amsterdammers werk te verschaffen. Velen werden ver van huis en haard ingezet in onder andere Noord-Brabant waar zij – ondergebracht in kampen – ontginningswerkzaamheden verrichtten. Nog erger maakte de Nederlandse regering het in 1938 door werklozen te verplichten in Duitsland te gaan werken op straffe van inhouding van hun toch al schamele steun.⁵

---

4 Zowel Wigtersma als Hessing waren uit de NSB gestapt door een fundamenteel verschil van mening.

5 *Contactblad Stichting 1940-1945* nr. Winter 2002 bladzijde 4.

Algemene arbeidsdienstplicht

Dr. F.G.M. van Walsen, directeur van de gemeentelijke dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon te Rotterdam, stond positief tegenover een arbeidsdienstverplichting naast de militaire dienstplicht. Hij achtte de mogelijkheid om de jeugd te vormen in een dergelijke organisatie van groot belang en wilde de dienst dan ook niet alleen verplicht stellen voor werklozen, maar voor elke jongeman. Ook een deel van het Parlement zag een verplichte Arbeidsdienst wel zitten en de toenmalige minister van Sociale Zaken prof. mr. C.P.M. Romme sprak zich positief uit voor *‘elke deugdelijke poging tot overbrugging van sociale tegenstellingen’*.⁶ Zolang de Arbeidsdienst alleen zou worden ingesteld als middel tot opvoeding voor de jeugd van 18 tot 24 jaar, kon het R.K.-*Werkliedenverbond* het eens zijn met dit standpunt. De links georiënteerde Jeugdraad van het NVV stemde tegen een verplichte Arbeidsdienst. Bij het uitbreken van de oorlog had Nederland een vijftien-tal werklozenkampen voor de jeugd waarin maximaal 1250 jongens konden worden opgenomen. Daarnaast konden 800 meisjes tegelijk een driemaandelijkse dienstbodeopleiding krijgen in internaten. Dat relatief veel Nederlanders aan het begin van de bezetting kennelijk niet tegen een door Seyss-Inquart verplicht ingestelde Arbeidsdienst waren, bewijst de argeloosheid van die Nederlanders, die de achterliggende bedoelingen van de Duitsers (nog) niet doorzagen.

§ 5 Na de oorlog

Fries Dagblad

In 1964 herinnert het Fries Dagblad aan de opheffing van de Nederlandsche Arbeidsdienst in september 1944.

‘Dit was het einde’ zo schrijft het blad, *‘van een op zich zelf goede instelling, die echter door een te slappe leiding toch langzaam maar zeker in de verkeerde richting afzakte. (...) Al voor de oorlog waren er in Nederland overtuigde voorstanders van een (verplichte) Arbeidsdienst voor jongelui van een jaar of achttien. Het moest een opvoedingsinstituut van de Staat zijn, waarin zij werken, discipline, gemeenschapszin en goede manieren leerden. Doch toen had een dergelijke instelling geen schijn van kans om opgericht te worden. Staatsopvoeding in nationaal-socialistische geest was echter een der hoekstenen geworden van Hitler-Duitsland. Daar was de Arbeidsdienst een uitermate nuttig werktuig gebleken om fanatieke Nazi’s te kweken.’*

6 Handelingen Tweede Kamer 1937-1938 blz. 560.

De schrijver van het artikel heeft een oppervlakkig onderzoek gedaan naar de historie die nog maar twintig jaar achter hem lag. Waarschijnlijk heeft hij gedeeltelijk zijn geheugen als bron gebruikt. Het is vaak gebleken dat die bron niet echt voor 100 procent betrouwbaar is.

Lubbers

In het recente verleden heeft de toenmalige minister-president Lubbers nog een voorzichtig voorstel in de richting van een soort Arbeidsdienst gedaan. Het was geen dienst voor de jeugd in zijn totaal, maar alleen voor criminele jeugd, die in die werkkampen een heropvoeding moesten krijgen. Een flink deel van de bevolking was er ook toen niet tegen, maar dergelijke ideeën vonden in de Tweede Kamer niet voldoende steun. Voorstellen die in het verleden zijn gedaan tot herinvoeren van de arbeidsdienstplicht, hebben altijd het links georiënteerde deel van de bevolking als obstakel op hun weg gevonden. Maar vooral het nog in leven zijnde deel van de Nederlandse bevolking, dat aan den lijve de teistering van een nationaal-socialistische Arbeidsdienst heeft moeten ondergaan, reageerde afwijzend op Lubbers' voorstellen. In een nog recenter verleden is door Pim Fortuyn als nieuwbakken politicus, in zijn boek *'De puinhopen van acht jaar paars'* een voorstel in die richting gedaan. Begin maart 2002 bracht hij met dat boek onder andere zijn visie inzake een Arbeidsdienst op de politieke markt. Naast een reeks naar rechts neigende voorstellen, is ook zijn uitgewerkt voorstel tot het herinvoeren van een Arbeidsdienst opvallend te noemen. Na de tragische dood van Pim Fortuyn kwamen LPF-leden met dit voorstel weer terug. Zij bepleitten niet een heropvoedingskamp voor criminele jongeren, maar een sociale dienstplicht voor jongens en meisjes. Of de LPF de Arbeidsdienst uit de oorlog voor ogen heeft gehad is niet bekend, want een uitgewerkt voorstel heb ik nooit gezien. Mijn generatie moet die link wel gelegd hebben, waardoor het voorstel bij deze groep niet bepaald in de meest vruchtbare aarde terecht kwam. Een feit is dat de Arbeidsdienst al vlak na het einde van de Eerste Wereldoorlog voor het eerst zijn intrede deed in Europa en dat sindsdien politici dit fenomeen steeds weer opnieuw uit de archieven halen om het opgepoetst te presenteren als de oplossing van vele problemen met de economie, de opvoeding van de jeugd, de maatschappij of een combinatie daarvan. Succesvol is het nooit geweest. Zij die het hebben moeten ondergaan, zullen zich nauwelijks met enig genoegen die maanden herinneren. Integendeel voor de meeste slachtoffers is het een zoniet zwarte dan toch wel een diepgrijze herinnering.

Dienstbaarheid

Als je de Arbeidsdienst voor de jeugd herleidt tot zijn grondprincipe: je gedurende een vastgesteld aantal maanden in dienst stellen van de gemeenschap, dan zou je

bijvoorbeeld de voor de oorlog bloeiende jeugdorganisaties als de Verkennerij en de socialistische AJC en een aantal minder grote jeugdorganisaties, al of niet gefundeerd op een religie en/of levensbeschouwing, ook daaronder kunnen scharen. Zij immers stelden tot doel zich belangeloos in dienst te stellen van de gemeenschap en daar zelf ook deel van uit te maken. Elke dag een goede daad, een heitje voor een karweitje, waren bekende leuzen van een van deze organisaties. De Arbeidsdienst staat of valt met het al of niet gebaseerd zijn op een verwerpelijke ideologische achtergrond en de verplichting daar aan deel te nemen. Dienstplichtigen beschikbaar stellen voor oorlogvoerende nationaal-socialisten was zo'n verwerpelijk doel. De verplichte Hitler-Jugend en het Nederlandse equivalent daarvan de (vrijwillige) Jeugdstorm, kunnen als voorbeelden worden beschouwd van verwerpelijke (arbeids)diensten als voorbereiding voor de Reichs Arbeidsdienst en daarna de Wehrmacht. In januari 2003 maakte de pers melding van het protest van AMA's (Alleenstaande Minderjarige Asielzoekers) tegen de strenge regels die in het kamp Vught, waar zij onderdak hadden gekregen, heersten. De kranten publiceerden het werkrooster, dat sterke overeenkomsten vertoonde met het rooster van de NAD. De reveille om 06.00 uur en de verplichte werkzaamheden op vastgestelde tijden gedurende de dag, geven het strakke regime aan waaraan zij zich moeten onderwerpen. Ontegenzeggelijk is dit een recent voorbeeld van een soort Arbeidsdienst. De protestmogelijkheden en de bijna onbelemmerde ontsnappingsmogelijkheden uit het kamp, maken iedere vergelijking met de mogelijkheden die de NAD tijdens de bezetting bood overigens onmogelijk.